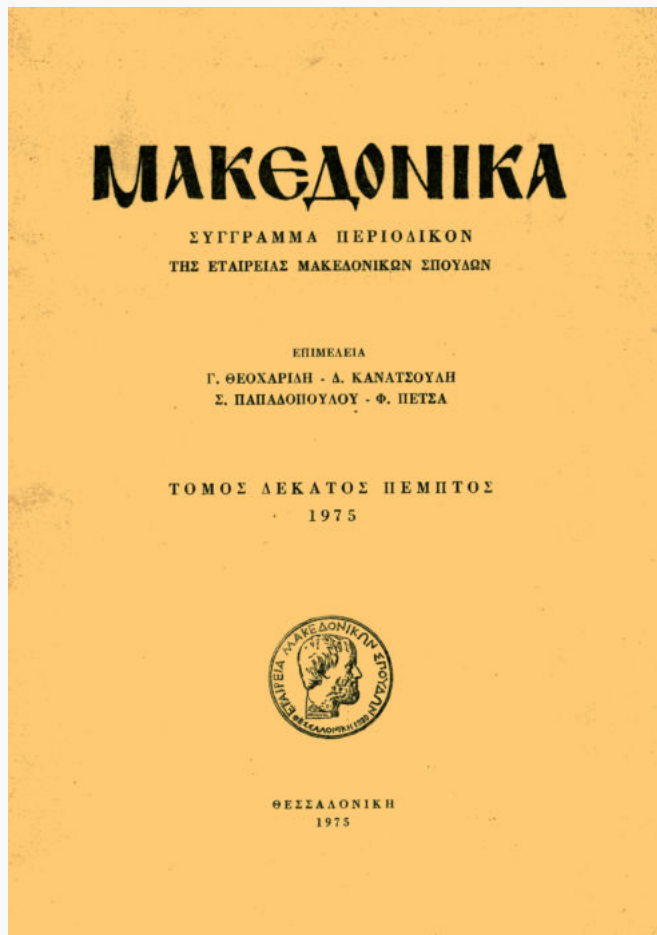

Μακεδονικά

Vol 15, No 1 (1975)

Βασίλη Δημητριάδη, Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί (Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια)

Γ. Π. Παπαγεωργίου

doi: [10.12681/makedonika.627](https://doi.org/10.12681/makedonika.627)

Copyright © 2015, Γ. Π. Παπαγεωργίου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Παπαγεωργίου Γ. Π. (1975). Βασίλη Δημητριάδη, Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί (Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια). *Μακεδονικά*, 15(1), 416–419. <https://doi.org/10.12681/makedonika.627>

ραπάνο εκθέσεις ὁ συγγρ. παραθέτει τίς πιό σημαντικές εἰδήσεις ὅπως ἀναφέρονται στά ἔγγραφα, ἐνῶ ὅσες θεωρεῖ δευτερεύουσες τίς ἀναφέρει περιληπτικά. Τά ἀποσπάσματα καί οἱ περιλήψεις, ἀριθμημένα ἀπό 1-35, καθιστοῦν προφανή τή σημασία τῶν ἐκθέσεων αὐτῶν ὡς πηγῆς, παρόλο πού οἱ καθαρά ἱστορικές εἰδήσεις, ὅπως ὀρθά ἐπισημαίνεται, εἶναι περιορισμένες, ἐξ αἰτίας τοῦ φόβου μήπως τά ἔγγραφα πέσουν στά χέρια τῶν Τούρκων.

Ἡ ἔργασία τοῦ κ. Βακαλόπουλου κλείνει μέ τό Εὐρετήριο (σ. 99-101), στό ὅποιο περιλαμβάνονται ὀνόματα προσώπων καί τόπων, καθώς καί ὅροι πού ἀναφέρονται σέ ἐπαγγέλματα τῆς ἐποχῆς πού ἐξετάζεται. Ἀκόμη, οἱ 22 εἰκόνες, κυρίως φωτογραφίες ἔγγράφων, καθιστοῦν σαφείς τίς δυσχέρειες πού συνάντησε ὁ συγγρ. καί τά προβλήματα πού ἀντιμετώπισε, ἀπό τή μιὰ, καί ἀπό τήν ἄλλη βηθοῦν στήν πληρέστερη κατανόηση τῆς ἔργασίας καί τήν ἐνημέρωση τοῦ ἀναγνώστη.

Γενικά, μποροῦμε νά πούμε ὅτι ἡ μελέτη αὐτή τοῦ κ. Κ. Βακαλόπουλου παρουσιάζει ἐνδιαφέροντα στοιχεία γιά τήν ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, καί γενικότερα τῆς Μακεδονίας, κυρίως κατά τήν ἐπανάσταση τοῦ 1821-1822. Ἡ δήλωση τοῦ συγγρ. ὅτι τὰ στοιχεία αὐτά, μαζί καί μέ ἄλλα, θά χρησιμοποιηθοῦν γιά μιὰ «συστηματική συνθετική ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων τῆς Θεσσαλονίκης καί τῆς Χαλκιδικῆς κατά τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821» δίδει μιὰ ἀπάντηση στήν ἀπορία μας, πού προέρχεται ἀπό τήν κάπως πενιχρή ἐκμετάλλευση τῶν πληροφοριῶν πού εἶχε στή διάθεσή του. Ἐξ ἄλλου, ὁ βασικός στόχος τῆς ἔργασίας ἦταν ἡ συγκέντρωση καί παρουσίαση ἀνέκδοτου ἀρχαίου ὕλικου. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή ἡ ἔργασία καταξιώνεται, παρόλο πού ὁ συγγρ. δέν σταμάτησε ἐκεῖ. Κυρίως ὁ κ. Β., μέ τήν ἔργασία του αὐτή, παρέχει πολύτιμες πληροφορίες καί παρακινεῖ γιά τήν περαιτέρω διερεύνηση τοῦ θέματος, πράγμα πού ἀποτελεῖ, ἀσφαλῶς, εὐγενική φιλοδοξία τοῦ κάθε ἐρευνητή.

Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΣΙΟΡΟΚΑΣ

Β α σ ἴ λ η Δ η μ η τ ρ ἰ ἰ ὶ δ η, Ἡ Κεντρική καί Δυτική Μακεδονία κατά τόν Ἐβλιγιά Τσελεμπή (Εἰσαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια), Θεσσαλονίκη 1973. Ἔκδοση Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονική Βιβλιοθήκη ἀρ. 39, Θεσσαλονίκη 1973, 8ον, σελ. ιη'+464+ἕνας χάρτης+12 πίνακες.

Μεταφράζοντας ὁ κ. Β. Δημητριάδης τό 5ο (σ. 553-563, 571-583) καί 8ο (σ. 170-188, 730-783) βιβλίο ἀπό τό ἔργο τοῦ Τούρκου περιηγητή καί συγγραφέα Ἐβλιγιά Τσελεμπή, πού εἶναι γνωστό μέ τόν τίτλο Seyahatnâme («Ταξιδιωτικό»), προσφέρει σημαντικότερες πληροφορίες, γιά τήν Κεντρική καί Δυτική Μακεδονία κατά τόν 17ον αἰώνα.

Ὅπως ἀναφέρει καί ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας στὸν πρόλογο του, τό ἔργο χωρίζεται σέ δύο μεγάλα τμήματα: τήν εἰσαγωγή καί τή μετάφραση-σχόλια.

Ἡ εἰσαγωγή ἀποτελεῖται ἀπό 12 κεφάλαια καί ἕνα ἐπίμετρο. Σ' αὐτή ἐξετάζονται κυρίως μερικά γενικότερα θέματα πού πηγάζουν ἀπό τό σχετικό μέ τή Μακεδονία κείμενο τοῦ Ἐβλιγιά.

Στό πρῶτο κεφάλαιο παρουσιάζεται ἡ ζωὴ καί τό ἔργο τοῦ Ἐβλιγιά Τσελεμπή, π' ὅτι ἔχουν γραφῆ ἀρκετές μελέτες γιά τό ἴδιο θέμα. Ἡ ἐπανάληψη κρίνεται ἀπαραίτητη γιά νά κατατοπιστῆ περισσότερο ὁ ἀναγνώστης στήν κατοπινή μελέτη τῆς ἔργασίας, ἀφοῦ γνωρίσῃ τίς διαθέσεις καί τήν ἀξιοπιστία τοῦ πολυταξιδεμένου Τούρκου περιηγητή συνολικά στό δεκάτομο ἔργο του.

Τό δεύτερο κεφάλαιο ἀναφέρεται στά χειρόγραφα τοῦ «Ταξιδιωτικό» πού σώζονται μέχρι σήμερα καθώς καί στίς ἐκδόσεις τους. Ἐπίσης ἀπαραριθμοῦνται ὅλες οἱ ἑλληνικές μεταφράσεις τῶν τμημάτων τοῦ Seyahatnâme πού ἄφοροῦν στὸν ἑλληνικό χώρο, ὅπως τήν

'Αθήνα, Δυτική και 'Ανατολική Θράκη, Εύβοια, 'Ηπειρο, Σέρβια, 'Ανατολική και Κεντρική Μακεδονία, Κρήτη και Στερεά 'Ελλάδα.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο εξετάζεται τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ 'Εβλιγιᾶ καὶ πολὺ σωστὰ ὁ κ. Δημητριάδης ἀποφαινεται ὅτι ὁ Τοῦρκος περιηγητὴς εἰδικὰ γιὰ τὰ τμήματα ποῦ ἀναφέρονται στὴ Μακεδονία, ἀντλήσε τὶς πληροφορίες του κυρίως ἀπὸ προσωπικὲς του παρατηρήσεις καὶ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν τόπων, ποῦ ἐπισκέφθηκε καὶ περιέγραψε.

Οἱ ὀνομασίες τῶν πόλεων ἀποτελοῦν τὸ τέταρτο κεφάλαιο τῆς εἰσαγωγῆς. Τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος κάθε πόλης ὁ 'Εβλιγιᾶ προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ εἴτε «ἱστορικὰ» φθάνοντας μέχρι τὶς παραδόσεις τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. 'Αλεξάνδρου, εἴτε «γλωσσολογικὰ» μὲ ἀφελή παρετυμολογία ποῦ ἄκουσε ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως ποῦ κάθε φορά ἀναφέρεται.

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο ἀξιολογοῦνται οἱ πληροφορίες τοῦ 'Εβλιγιᾶ γιὰ τὶς τουρκικὲς κατακτήσεις τῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς διακρίνονται σὲ ἄμεσες καὶ ἕμμεσες. Οἱ ἄμεσες, χωρὶς τεκμηρίωση καὶ σωστὴ ἀναφορά στὶς πηγὲς ἀπ' ὅπου ἀντλούνται, δὲν προσφέρουν τίποτε τὸ θετικὸ καὶ πρέπει ν' ἀντιμετωπίζονται μὲ μεγάλη ἐπιφυλακτικὸτητα. Οἱ ἕμμεσες, ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῶν μνημείων τῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας, παρουσιάζουν πιὸ πλοῦσια καὶ συγκεκριμένα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγηση τῶν γεγονότων τοῦ παραπάνω κεφαλαίου. Κι αὐτὲς ὅμως πρέπει νὰ ἐλέγχονται καὶ νὰ συμπληρῶνται μὲ τὴ διασταύρωση σχετικῶν μὲ τὸ θέμα πηγῶν.

Τὸ ἕκτο κεφάλαιο μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὴ διοικητικὴ διαίρεση τῆς Μακεδονίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ 'Εβλιγιᾶ δὲν ἀπλώνεται στὸ θέμα μὲ μεγάλη σαφήνεια, παρέχει ὅμως ἄρκετὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα μαζὶ μ' ἐκείνα ποῦ προσφέρει ὁ συγγραφέας ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ πόλεις τῆς Μακεδονίας βρίσκονταν τότε κάτω ἀπὸ ἰδιαίτερο καθεστῶς καὶ ἀπολάμβαναν ἰδιαίτερη μεταχείριση.

Στὸ ἕβδομο κεφάλαιο ἀναπτύσσεται τὸ τουρκικὸ σύστημα τῆς τοπικῆς διοικήσεως τῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας, ποῦ οἱ γενικὲς ἀρχές του δὲν διαφέρουν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸ σύστημα τῆς κεντρικῆς διοικήσεως τῆς αὐτοκρατορίας. Σητηρίζεται δηλαδὴ καὶ ἡ παραπάνω τοπικὴ διοίκηση στὶς ἀρχές τῆς Ἰσλαμικῆς θρησκείας καὶ τοῦ ἐξελισσόμενου τουρκικοῦ διοικητικοῦ συστήματος ἢ στὶς ἀρχές τοῦ Ἰσλαμικοῦ δικαίου καὶ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πόλεις ποῦ ἦταν ἔδρα σαντζάκ μπέη, ὅπως π.χ. Σκόπια, 'Αχρίδα, στὶς ὑπόλοιπες τὴ διοικητικὴ μηχανὴ ἀντιπροσώπευαν βασικὰ ὁ καδής καὶ ὁ βοεβόδας. Σ' αὐτοὺς προστίθενται ποῦ καὶ ποῦ ὁ ἀρχηγὸς τῶν σπαχίδων καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῶν γεντισάρων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ διαχωρισμὸ αὐτὸ τοῦ 'Εβλιγιᾶ ὁ κ. Δημητριάδης ἀναφέρει ὅτι σὲ μικρὲς πόλεις, ὅπως π.χ. Ἡ Ρέσνα, τὴ θέση καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ βοεβόδα εἶχε ὁ ζαΐμης. 'Ἐτσι μέσα σ' αὐτὸ τὸν τουρκικὸ ὀλοκληρωτικὸ μηχανισμό ἡ συμμετοχὴ τῶν χριστιανῶν κατοίκων στὴ διοίκηση τοῦ τόπου τους φαίνεται ὅτι εἶναι ἀσήμαντη, κυρίως στὶς πόλεις ποῦ τὸ μουσουλμανικὸ στοιχεῖο ὑπερίσχυε τοῦ χριστιανικοῦ.

'Ο πληθυσμὸς καὶ ἡ σύνθεση τῶν πόλεων τῆς Δυτικῆς καὶ Κεντρικῆς Μακεδονίας σκιαγραφοῦνται στὸ ὄγδοο κεφάλαιο. Τὰ δημογραφικὰ στοιχεῖα, ποῦ παρέχονται ἀπὸ τὸν Τοῦρκο περιηγητὴ στὸ παραπάνω κεφάλαιο, παρὰ τὴν τάση τῆς ὑπερβολῆς ποῦ ἐπιδεικνύει ὡς πρὸς τοὺς ἀριθμοὺς τῶν κατοίκων καὶ τὴν ἀδιαφορία ποῦ τὸν χαρακτηρίζει γιὰ τὸ χριστιανικὸ στοιχεῖο, δὲν παύουν νὰ μᾶς δίνουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ σύνθεση καὶ τὴν κατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ στὴν Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία. 'Ἐτσι εὐκόλα ἐξάγεται τὸ ποσοστὸ ἀναλογίας τοῦ μουσουλμανικοῦ καὶ χριστιανικοῦ στοιχείου στὶς παραπάνω πόλεις καὶ ἀποδεικνύεται ἡ σημαντικὴ παρουσία τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου σὲ πόλεις ποῦ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὰ σημερινὰ σύνορα τῆς 'Ελλάδας (Στρούγκα, 'Αχρίδα, Στάροβα).

Στὸ ἔνατο κεφάλαιο συνοψίζονται οἱ γλωσσικὲς παρατηρήσεις τοῦ 'Εβλιγιᾶ γιὰ τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων ποῦ ἐπισκέφθηκε. Σ' αὐτὲς διαπιστώνονται οἱ ἐπιδράσεις συνήθως

της ελληνικής γλώσσας πάνω στην τουρκική με αποτέλεσμα τη δημιουργία τουρκικών ιδιωμάτων λίγο ή πολύ διαφορετικών από τη συνηθισμένη τουρκική γλώσσα.

Στό δέκατο κεφάλαιο απαριθμούνται τά σπουδαιότερα έμπορικά κέντρα (Σκόπια, Μοναστήρι, Γενιτσά, Βέροια, Στρώμνιτσα, Καστοριά, Άχρίδα, Σέρβια) και άναφέρονται τά κυριότερα γεωργικά προϊόντα της Μακεδονίας, πού ήταν τό βαμβάκι, τό λινάρι, ό κηπνός, τά δημητριακά, τά σταφυρικά και τό κρασί. Τονίζεται άκόμη ή σημαντική ανάπτυξη της ύφαντουργίας και σιηροτροφίας και ή μεγάλη έξαγωγή πού γινόταν σέ άλίπαστα, γούνες και βαφές για ύφασματα. Στο ίδιο κεφάλαιο άναφέρεται έπίσης ό σημαντικός ρόλος πού έπαιζαν στην έμπορική διακίνηση τών παραπάνω προϊόντων, τά διάφορα έτήσια πανηγύρια πού γίνονταν σέ όρισμένες πόλεις, π.χ. της Ντόλιανης.

Γιά τήν ασφάλεια στην ύπαιθρο μās μιλάει ό συγγραφέας στο ένδέκατο κεφάλαιο και σέ γενικές γραμμές άφήνει νά ένοησουμε ότι τά ταξίδια στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία τά χρόνια εκείνα ήταν πολύ επικίνδυνα. Ό κίνδυνος αυτός προερχόταν από τούς άντάρτες, τούς χαιντοκούς όπως τούς όνομάζει ό Έβλιγιά, οι όποιοι, παρά τίς προσπάθειες της όθωμανικής αυτοκρατορίας, όχι μόνο δέν σταμάτησαν τή δράση τους αλλά τήν συνέχισαν και τήν παρέδωσαν στά πρόσωπα τών κλεφτών και τών άρματολών ως τά τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας.

Τό δωδέκατο κεφάλαιο προσπαθεί νά δώσει τή λύση στο πρόβλημα της έθνικότητας και της άναγνώρισης του περιήμου ήγήτη του ένοπλου άνταρτικού σώματος Μπάνο ή Πάνο με βάση κυρίως τίς πληροφορίες του Τούρκου περιηγητή για τό θέμα αυτό. Ό κ. Δημητριάδης πολύ σωστά ταυτίζει τόν παραπάνω άρχηγό του άνταρτικού σώματος με τόν Πάνο Μεινάνη, άποδεικνύοντας ταυτόχρονα λαθασμένους τούς συλλογισμούς της Β. Cvetkova, πού θέλει τόν Μπάνο ή Πάνο Βούλγαρο.

Τέλος ή εισαγωγή κλείνει με τήν έτυμολογία της όνομασίας Γενιτσά, πού κατά τόν συγγραφέα προέρχεται από τήν τουρκική λέξη Yenice και σημαίνει «νέος τόπος».

Ή μετάφραση και τά σχόλια άποτελούν τό κύριο σώμα της μελέτης, πού χωρίζεται σέ τέσσερα μεγάλα μέρη.

Τό α΄ μέρος περιέχει ένα μόνο κεφάλαιο, όπου περιγράφονται τά Σκόπια από άποψη ιστορική, γλωσσική, οικονομική και δημογραφική.

Τό β΄ μέρος άποτελείται από όκτώ κεφάλαια. Κάθε κεφάλαιο άναφέρεται και σέ μία πόλη ή κομόπολη (έκτός από τό 5ο πού δηλώνει τά χωριά του καζά της Καστοριάς και τό 6ο πού περιγράφει τόν τεκέ του Μεμή μπέη Σουλτάν Μπαμπά) δίνοντας τήν ιστορική προέλευση, τό διοικητικό καθεστώς, τά σπουδαιότερα γεωργικά και βιοτεχνικά προϊόντα, τήν ανάπτυξη του έμπορίου, τά σημαντικότερα τουρκικά μνημεία, τίς φυσικές όμορφιές και τά γλωσσικά ιδιώματα της κάθε μιάς. Οι πόλεις αυτές είναι με τή σειρά οι έξής: Περλεπές, Μοναστήρι, Φλώρινα, Καστοριά, Σαρί-Γκιόλ και Σέρβια.

Τό γ΄ μέρος περιλαμβάνει τέσσερα κεφάλαια. Στο 1ο κεφάλαιο ό Έβλιγιά περιγράφει τά Γενιτσά, στο 2ο τήν Έδεσσα, στο 3ο τή Νάουσα και τό 4ο τή Βέροια, άκολούθώντας τόν ίδιο τρόπο παρουσίασης πού άναφέραμε παραπάνω.

Τό δ΄ μέρος άπαρτίζεται από 16 κεφάλαια. Τό 1ο κεφάλαιο δηλώνει τούς σταθμούς του Τούρκου περιηγητή πηγαίνοντας για τήν Άχρίδα. Τό 2ο κεφάλαιο περιγράφει τό κάστρο της Στρούγκας, τό 3ο τήν Άχρίδα, τό 4ο τή θερινή βοσκή του Ουσόκ, τό 5ο τή Ρέσνα, τό 6ο τό Πόγραδετς, τό 7ο τή Στάροβα, τό 8ο τήν Πρέσπα, τό 9ο τό Ράντοβιτς, τό 10 τό Τίκβες, τό 11 τό Βαζάντοβο, τό 12 τή Στρώμνιτσα, τό 13 τόν τόπο και τόν τρόπο του πανηγυριού της Ντόλιανης, τό 14 τό Πετρίτσι, τό 15 τό Μελένικο και τό 16 τή Βέτρινα.

Τέλος άκολουθεί ένα ξεχωριστό κεφάλαιο, στο όποιο σχολιάζονται με συντομία οι κυριότεροι τουρκικοί διοικητικοί, γεωγραφικοί και πολιτιστικοί όροι για μεγαλύτερη διευκόλυνση του άναγνώστη.

Γενικά η μελέτη, που συμπληρώνεται με 10 σελίδες βιβλιογραφίας, εύρετήριο ονομάτων και πραγμάτων, ένα χάρτη και 12 πίνακες, αποτελεί αξιόλογη συμβολή στη γνώση της τοπικής ιστορίας της Μακεδονίας για μιὰ χρονική περίοδο, που οί πληροφορίες είναι σχετικά λίγες.

Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων

Γ. Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Χρυσάνθης Μαυροπούλου-Τσιούμη, Οί τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰῶνα στήν Κουμπελίδικη τῆς Καστοριάς, Ἔκδ. Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Θεσσαλονίκη 1973. (Διατριβή ἐπὶ διδακτορίᾳ ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), σελ. 117.

Ἡ Καστοριά εἶναι ἕνας βυζαντινὸς καλλιτεχνικὸς θησαυρὸς ἀδαπάνητος. Μετὰ τὸ ἔργο τοῦ Σ. Πελεκανίδη (Καστοριά, I. Βυζαντινὰ τοιχογραφία. Πίνακες, Θεσσαλονίκη 1953) καὶ τὶς μελέτες τοῦ Ἀ. Ὀρλάνδου (Τὰ Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστοριάς, ABME, 4(1938), τοῦ Ν. Μουτσόπουλου (Esquisse de l'histoire des remparts de Kastoria, H' Ἐπιστημονικὴ Σύνοδος I.B.I. Πεπραγμένα, Ἀθήνα 1968, σ. 71-83) καὶ τοῦ Μ. Χατζηδάκη (Ἡ χρονολόγησι μιᾶς εἰκόνας ἀπὸ τὴν Καστοριά, ΔΧΑΕ, περ. Δ', 5 (1969) σ. 303-307) ἔρχεται ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Χρυσάνθης Μαυροπούλου-Τσιούμη νὰ φωτίσῃ ἕνα ἀκόμη μνημεῖο καὶ μάλιστα τὸ πιδ γνωστὸ στὸ εὐρύτερο κοινὸ χάρη στὸν περίκομπο τροῦλλο του.

Στὶς 117 σελίδες τοῦ κειμένου γίνεται ἀρχικὰ—μετὰ τὴ βιβλιογραφία (σ. 11-19)—ἀρχιτεκτονικὴ παρουσίασι τοῦ μνημείου (σ. 27-29). Ἀκολουθεῖ ἡ διάταξι καὶ ὁ βαθμὸς διατηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν (Τροῦλλος, Ἱερὸ, Κύριος Ναός, Ἐσωνάρθηκας, Ἐξωνάρθηκας, Ἐξωτερικὸς δυτικὸς τοῖχος, σ. 30-43) καὶ κατόπιν περιγράφονται οἱ τοιχογραφίες καὶ ἀναλύεται ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος πρῶτα τοῦ κυρίου Ναοῦ (Συνθέσεις-Μεμονωμένες μορφές, σ. 44-72) καὶ ὕστερα τοῦ Ἐσωνάρθηκα (Συνθέσεις-Μεμονωμένες μορφές, σ. 73-91).

Ἡ συγγραφεὺς στὴ συνέχεια μελετᾷ, συγκρίνει, ἀναλύει τεχνολογικὰ (σ. 92-105) καὶ ἀξιολογεῖ χρωματικὰ τὶς τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰῶνα (σ. 106-108), ποὺ καλύπτουν καὶ τὸ μεγαλύτερο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς Κουμπελίδικης. Διερευνᾷ τὸ πρόβλημα τοῦ ζωγράφου καὶ τοῦ συνεργείου του καὶ τοποθετεῖ τὴν προέλευσιν του στὸ Μακεδονικὸ χῶρο (σ. 109-113). Τέλος χρονολογεῖ τὶς τοιχογραφίες καὶ τὶς κατατάσσει αἰσθητικὰ ἀνάμεσα στὴ ζωγραφικὴ τοῦ 13ου αἰῶνα (σ. 114-117).

Ἡ μελέτη ἐπαναλαμβάνει στὸ σχ. 1 τὴν κάτοψη καὶ τομὴ τῆς Κουμπελίδικης κατὰ τὸν Ἀ. Ὀρλάνδο καὶ σὲ ἑννέα ἀναπτύγματα σημειώνει μὲ ἀκρίβεια τὶς θέσεις τῶν 59 συνθέσεων καὶ τῶν μεμονωμένων μορφῶν. Τὸ βιβλίον κοσμεῖται μὲ 2 μαυροασπρούς πίνακες.

Ὁ ἀδικοῦσε κανεῖς τὴ μελέτη ἂν δὲν σημειῶνε τὴν αὐστηρὴ ἐπιστημονικὴ μέθοδο μὲ τὴν ὁποία παρουσιάζεται τὸ ζωγραφικὰ τὸ μνημεῖο. Διακρίνεται καθαρὰ ἡ κοπιαστικὴ ἐργασία ποὺ ἔγινε ἐπὶ τόπου καὶ ἡ συστηματικὴ ἀναζήτησι μέσα στὶς βιβλιοθηκὲς βιβλίων μὲ παρόμοια παραδείγματα, γιὰ τὴν ἀνεύρεσι τῶν παραλλήλων ἐκείνων στοιχείων, ποὺ ἐπέτρεψαν τὴν ἐνσωμάτωσι τῆς Κουμπελίδικης—χρονικὰ καὶ τεχνολογικὰ—στὰ Μακεδονικὰ μνημεῖα τοῦ 13ου αἰ. Οἱ ἀρετὲς τοῦ βιβλίου εἶναι πολλὰς καὶ οἱ γνώσεις τῆς συγγραφέως γύρω ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τοῦ Μακεδονικοῦ χῶρου σημαντικὰς. Ἄν σημειώνομεν ἐδῶ μερικὰς παρατηρήσεις, δὲν τὸ κάνομε γιὰ νὰ ὑπογραμμίσουμε ἀδυναμίες τοῦ ἔργου, ἀλλὰ γιὰ νὰ προσεγγίσουμε περισσύτερο τὴν ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια, ποὺ παραμένει πάντοτε κύριος στόχος τῆς ἔρευνας.

Μ ε θ ο δ ο λ ο γ ι κ ᾶ: 1. Στὴ σ. 25 σημ. 9 σημειῶνεται ὅσοι ἔρευνηταὶ κατὰ καιροῦς ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν Κουμπελίδικη καὶ ἀναφέρεται ἡ χρονολόγησι ποὺ ὁ καθένας πρὸ-